

A TRANSZNACIONÁLIS KAPITALIZMUS VÁLTOZATAI KELET-KÖZÉP EURÓPÁBAN*

Greskovits Béla

politológus, *professor*, Közép Európai Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok és Európai Tanulmányok
tanszékének vezetője

Dorothee Bohle

politológus, *associate professor*, Közép Európai Egyetem Politikatudományi tanszékének vezetője

ÖSSZEFOGLALÓ

Cikkünk tárgya a szocialista rendszer bukása után Kelet-Közép-Európában kialakult három-fajta kapitalizmusnak, a balti államok tisztán neoliberális, a visegrádi országok beágyazott neoliberalis, és Szlovénia neokorporatista rendszerének elemzése. Bemutatjuk, hogy a három országcsoporthoz az eltérő mértékű és arányú állami beavatkozás különböző intézményi szerkezetekre és teljesítményre vezetett négy fontos szférában: a piaci intézmények, az ipar növekedése és szerkezetváltása, a társadalmi kohézió fenntartása, és a makrogazdasági stabilitás területén. Az eltérő rendszerek kialakulását két tényező összjátékával magyarázzuk. Egyrészt kulcsszerepet tulajdonítunk a szocializmus összeomlását közvetlenül követő időszak politikai döntéseinek. Elemezzük, hogy hogyan befolyásolta e döntéseket a szocialista rendszer öröksége, és az, hogy a politika szereplői az örökséget a nemzeti függetlenség és a gazdasági fejlődés zálogának vagy inkább akadályának tekintették-e. E különbségek azt is érthetőbbé teszik, miért volt más és más mértékű a három kapitalista rendszerrel szembeni társadalmi ellenállás, és miért tért el a politikai verseny és a kialakuló demokrácia jellege. Másrészt kiemelt fontosságot tulajdonítunk a nemzetközi és transznacionális tényezők, különösen az Európai Unió és a nemzetközi nagyvállalatok hatásának.

KULCSSZAVAK ■ transznacionális kapitalizmus ■ beágyazott neoliberalizmus ■ ipari átalakulás
■ társadalmi kohézió ■ demokrácia típusai

BEVEZETÉS

A szocialista rendszer bukása után a kapitalizmus három változata alakult ki Kelet-Közép Európa-ban: egy tisztán neoliberális típus a balti államokban, egy beágyazott neoliberális típus a visegrádi országokban, és egy neokorporatista rendszer Szlovéniában. Tanulmányunk tárgya e kapitalizmusok sajátosságainak és kialakulásuk logikájának elemzése. Ennek során Polányi Károly elméletére támaszkodunk, aki szerint a piaci rendszer világtörténelmi terjeszkedését a negatív hatásai elleni társadalmi önvédelmi reakciók korlátozták, és az államnak e kettős dinamika mindkét mozzanatában fontos szerep jutott.

* Bohle–Greskovits (2007) cikkének rövidített magyar nyelvű változata.

Bemutatjuk, hogy a három országcsoportban az eltérő mértékű és arányú állami beavatkozás különböző intézményi szerkezetéhez és teljesítményéhez vezetett négy fontos szférában: a piaci intézmények, az ipar növekedése és szerkezetváltása, a társadalmi kohézió fenntartása és a makrogazdasági stabilitás területén. Az eltérő rendszerek kialakulását két tényező összjátékával magyarázzuk.

Egyrészt kulcsszerepet tulajdonítunk a szocializmus összeomlását közvetlenül követő időszak politikai döntéseinek. Elemezzük, hogyan befolyásolta e döntéseket a szocialista rendszer öröksége, és az, hogy a politika szereplői az örökséget a nemzeti függetlenség és a gazdasági fejlődés zálogának vagy inkább akadályának tekintették. E különbségek azt is érthetőbbé teszik, miért volt más és más mértékű a három kapitalista rendszerrel szembeni társadalmi ellenállás, és miért tért el a politikai verseny és a kialakuló demokrácia jellege.

Másrészt fontosnak tartjuk a nemzetközi és transznacionális tényezők hatását. Az öröklött gazdasági és társadalmi szerkezet, valamint a gazdaságpolitikai döntések önmagukban nem, csak az Európai Unió és a transznacionális vállalatok befolyásának figyelembe vételével teszik érthetővé miért fejlődött eltérő módon a balti országok, a visegrádi országok, és Szlovénia kapitalizmusa, és melyek a radikális pályamódosításukat akadályozó, a jellegzetességeiket újratermelő tényezők és mechanizmusok.

A HÁROM RENDSZER TELJESÍTMÉNYÉNEK ÉS INTÉZMÉNYEINEK MÁTRIXA

Első ránézésre e rendszerek hasonlósága szembeszökőbb mint a különbségeik. Alig egy évtized múltán mind a nyolc állam demokratikus lett, bár új politikai rendszerük formája és minősége eltérő. Integrálódtak a globális és európai gazdaságba. Az EU országaival folytatott kereskedelmük megközelíti vagy meghaladja a bruttó nemzeti terméküket (a továbbiakban GDP). Beta-gozódtak a nyugati kereskedelmi, termelési, és pénzügyi rendszerekbe. Mára már külföldi befektetők uralják a legfontosabb exportágazataikat és belföldi szolgáltatásaikat. Tagságot szereztek mindegyik fontos nemzetközi szervezetben. A fentiek miatt felmerül a kérdés: vajon jogos-e ezeket a kicsiny államokat önmaguk szerencséje vagy épp balsorsa kovácsainak tartanunk. Voltak-e eszközeik fejlődési útjuk befolyásolására?

Egyes adatok szerint igenis voltak ilyen eszközeik. A Világbank adatai szerint a nyolc kelet-közép európai ország nemcsak a szovjet utódállamokhoz képest, hanem világviszonylatban sem szerepel túl rosszul az állami/kormányzati kapacitás minősége és hatékonysága tekintetében (Kaufmann–Kraay–Mastruzzi, 2006). Eszerint a kelet-közép európai államok dönteni tudtak abban is, mennyire korlátozzák a piaci rendszereik társadalmat szétziláló hatásait.

ELMÉLETI TÁMPONTOK

Polányi nyomán Kelet-Közép Európa új kapitalista rendszereit elsősorban aszerint különböztetjük meg, mekkora hangsúlyt kapott bennük a gazdasági liberalizmus és a társadalom védelmének elve, és hogyan intézményesültek az eltérő prioritások. Tipológiánk abban tér el a közfelfogástól, hogy a gazdasági protekcionizmust – mely részben a szocializmusból öröklött, részben pedig az újonnan betelepült transznacionális vállalatok és iparágak védelmét biztosította védővámokkal, állami támogatásokkal, és speciális szabályozással –, éppúgy a társadalom védelme egyik alesetének tekintjük, mint a jóléti állam szokásos szolgáltatásait. Jóllehet a politikai vitákban az ipari protekcionizmus költségei általában az „igazi” jóléti kiadásokat megkurtító tételként jelennek meg, szerintünk a kétfajta protekcionizmus ellentéte nem antagonisztikus. Egyfelől a vállalatokat a foglalkoztatás megőrzésére vagy új munkahelyek teremtésére ösztönző támogatások részben kiválthatják a munkanélküli segélyekre vagy a korai öregségi és rokkantsági nyugdíjakra fordítandó állami forrásokat. Másfelől a költségvetés közoktatási és közegészségügyi kiadásait úgy is értelmezhetjük, mint a versenyképességüket az egészséges és képzett munkaerőre alapozó vállalatok és iparágak állami támogatását.

Kelet-Közép Európa államai különböző válaszokat adtak a „nagy átalakulásuk” kihívására. Észtországban, Lettországban, és Livániában a gazdasági liberalizmus egy új, radikális *neoliberális* változata diadalmaskodott, amely nem nagyon tűrt meg szociális engedményeket. Ezzel szemben a visegrádi országok közös sajátossága a kompromisszum keresése a piaci rendszer és az ellene való védekezés *mindkét* formája – a gazdasági és a jóléti protekcionizmus – között. Úgy is felfoghatjuk, hogy ezek az országok lényegében a második világháború utáni korszak nyugat-európai sikerreceptjét próbálták átvenni, amit Polányi nyomán John Ruggie (1982) „beágyazott liberalizmus”-nak nevezett el. Csakhogy ebből a szempontból túl későn „tértek vissza” Európába, mert a globalizáció korában a piaci alkalmazkodást megkönnyítő iparpolitika és a bőkezű jóléti állam korábban bevált együttese már nem alkalmazható a régi módon. Ezért a visegrádi négyek kompromisszumai inkább számos nyugat-európai ország napjainkra jellemzővé vált „beágyazott neoliberális” rendszerére emlékeztetnek, melyben a társadalom védelme részben már elvesztette eredeti célját és intézményi alapjait, és „alárendelődött a neoliberális versenyképesség vezérelvének” (Van Apeldoorn, 2002: 181). Kelet-Közép Európában csak Szlovénia neokorporatista kapitalizmusa tekinthető a piacgazdaság és a kétfajta protekcionizmus intézményesült rendszerének, melyben az állam a munkaadók, a munkások és más társadalmi partnerek képviselőivel egyeztetve keresi a kiegyensúlyozott megoldásokat (Schmitter, 1974; Tatur, 1995).

PIACI ÁTALAKULÁS

A három rendszer nem különbözik lényegesen a liberalizáció és privatizáció elért szintjében, sem a piac egyéb intézményeinek meghonosításában. Az új évezred elejére a régió összes országa bevezette már a nyugati piacgazdaságok alapintézményeit. Ugyanakkor különbség volt a piacgazdaság megteremtéséhez szükséges reformok radikalizmusában. Ha a radikalizmust az évről-évre bevezetett reformok mennyisége alapján értékeljük, ami az EBRD átalakulási indexének éves változásával megközelítően mérhető, azt találjuk, hogy a balti államok reformpályája volt a legradikálisabb, Szlovéniáé pedig a leglassúbb. A visegrádi országok ebben a tekintetben köztes pozíciót foglalnak el. Két fontos tény ismerete segíthet a különbség megértésében. Az egyik, hogy a szocialista rendszer alatti reformkísérleteiknek köszönhetően Magyarország, Lengyelország, és Szlovénia gazdasága már 1989-ben is eléggé liberalizált volt, míg a balti államoknak csaknem a „nulláról” kellett indulniuk. A másik tény, hogy a szocialista rendszer 1991-ig bírta a balti államokban, ezért csak később kezdhettek piaci reformokba mint Kelet-Közép Európa többi országa.

IPARI SZERKEZETVÁLTÁS

Különösen a visegrádi csoporttal összevetve feltűnőek a balti térség ipari szerkezetváltásának gyenge pontjai. Míg az 1992–2003 közötti időszakban az ipari termelés mind a visegrádi csoportban mind Szlovéniában kilábalt a válságból és egészében véve növekedett, a balti térség átlagos ipari növekedési üteme negatív volt. Ennél is fontosabb, hogy a balti államokban a szegényebb fejlődő országokra jellemző exportszakosodást találunk, melyben a természeti erőforrásokra, és az alacsony bérű, képzetlen élőmunkára alapozott termékek a dominánsak. Ezzel szemben a visegrádi államok és Szlovénia a komplex technológiát, fizikai és humán tőkét igénylő termékek nagy exportőrei, éppúgy mint a fejlett országok. Hasonló különbséget találtunk a tőkebefektetések szerkezetében: a teljes vizsgált időszakban egy főre vetítve a visegrádi országok komplex iparágaiba mintegy tízszer annyi külföldi tőke érkezett, mint a megfelelő balti iparokba.

1. táblázat. Ipari átalakulás

	Az ipari termelés átlagos növekedé- si üteme (1992–2003, %)	Komplex ipari export (a teljes export %-ában 2000–2004, átlag)	Egy főre jutó komplex ipari külföldi tőke- állomány (2002– 2004, USD)	A vállalatok ágazati, ad hoc és horizontális állami támogatása (2000–2004 átlaga a GDP %-ában)
Észtország	0,5	38	96	0,16
Lettország	-2,0	15	29	0,33
Litvánia	-3,1	31	107	0,37
Balti átlag	-1,5	28	77	0,29
Csehország	3,1	56	1113	2,23
Magyarország	6,5	67	875	1,13
Lengyelország	6,4	44	244	1,30
Szlovákia	2,5	50	-	0,54
Visegrádi átlag	4,6	54	744	1,30
Szlovénia	1,0	49	198	0,73

Források: 1. oszlop: EBRD Transition Report, különböző kötetek. 2. oszlop: a szerzők saját számításai az ENSZ Statisztikai Osztálya COMTRADE adatbázisa alapján. Komplex ipari exportnak a SITC-klasszifikációban az 5 (vegyipar) és 7 (gépek és berendezések) kódjegyű termékeket tekintettük. 3. oszlop: Kettmaker (2005), és a szerzők saját adatgyűjtése és számításai a külföldi tőkebehozatalt koordináló nemzeti szervezetek adatai alapján; 4. oszlop: Eurostat.

Eltérés van abban is, mennyire és mi módon ösztönözték ezek az országok az öröklött ipar új, transznacionális irányítású tevékenységekké való átalakulását. A visegrádi államok védővámokkal és protekcionista szabályozással, exportzónákkal, adókedvezményekkel, állami fejlesztési támogatásokkal igyekeztek felgyorsítani a külföldi tőke beáramlását és ezáltal is csökkenteni a válság sokkhatásait. Effajta iparpolitika jóval kevésbé volt jellemző a balti országokra.

JÓLÉTI ÁLLAM ÉS AZ IPARI KAPCSOLATOK RENDSZERE

Bár a Gini-indexek, a relatív jövedelemarányok, és az egyenlőtlenség más mutatói nem festenek túlzottan előnytelen képet a régióról, a balti rendszer meglehetősen egyenlőtlennek, ipari kapcsolatait tekintve pedig messzemenően decentralizáltnak mutatkozik. Szlovénia képviseli az ellenkező véleletet, míg a visegrádi térség az Eurostat adatai szerint e pólusok között helyezkedik el. Még egyértelműbbek a különbségek a társadalmi kohézió fenntartását célzó erőfeszítések nagyságrendjében.

2. táblázat. Állami szociális kiadások

	Szociális kiadások (2000–2004 átlaga a GDP %-ában)	Egy főre jutó szociális kiadások (2000–2003 átlaga, PPS euró)	Passzív és aktív munkaerőpiaci kiadások a GDP %-ában (90-es évek vége)	Kollektív szerző- déssel foglalkoz- tatottak az összes foglalkoztatott %-ában (2000-es évek eleje)
Észtország	13,6	1300	0,16	21–30
Lettország	14,2	1120	-	11–20
Litvánia	14,5	1264	-	11–20
Balti átlag	14,1	1228		14–23
Csehország	19,8	2752	0,50	21–30
Magyarország	20,4	2439	0,96	31–40
Lengyelország	21,3	2020	2,20	41–50
Szlovákia	19,1	1982	1,10	41–50
Visegrádi átlag	20,1	2298	1,19	34–43
Szlovénia	25,0	3920	1,72	91–100

Források: 1-2 oszlop: Eurostat; 3. oszlop: Riboud—Sánchez—Páramo—Silva—Jáuregui (2002: 13); 4. oszlop: Visser (2005).

Ezeknek az adatoknak a tükrében nem születtek szerencsés csillagzat alatt azok a balti lakosok, akiknek létfenntartása kisebb-nagyobb mértékben a jóléti államtól függ. A térség a munkások számára sem paradicsom. Sőt, a centralizált ipari kapcsolatok híján épp az „önjelölt skandináv” balti államokban találhatjuk Kelet-Közép Európa legkevésbé „skandináv” jellegű kapitalizmusát. Alacsony a szakszervezeti szervezettség, decentralizáltak a bértárgyalások, és a kollektív szerződések a munkások csekély kisebbségét védik. A munkásoknak a gazdasági döntésekbe való bevonása szempontjából persze a visegrádi rendszer sem szerepel sokkal jobban. Szlovénia az egyetlen ország, ahol ágazati és nemzeti szinten is szilárdan intézményesült a menedzsment és a munkások közötti érdekegyeztetés, továbbá a jóléti, ipari és makrogazdasági politikák feltételeinek és következményeinek összehangolása.

MAKROGAZDASÁGI STABILITÁS

A makrogazdasági stabilitás és a fegyelmezett állami pénzügyek jelentik a balti gazdaságok erősségét, habár Szlovénia e tekintetben sem marad el mögöttük. Mindkét rendszer sikeresen átvette az EU „stabilitási kultúráját” (Dyson, 2006), jól teljesíti a maastrichti konvergenciakritériumokat, így a balti államok aligha nem hamarosan követhetik az eurót elsőként bevezető Szlovéniát. A GDP-hez

mérten a balti államok költségvetése messze a legkisebb, államháztartásuk a legkevésbé eladósodott egész Kelet-Közép Európában. Szigorú pénzügyi politikájuk központi intézménye a fejlett országokban alig alkalmazott valuta-tanács, és ők használták legtudatosabban ERM-2 tagságukat mint a pénzügyi stabilitásuk és pénzügyi hitelességük nemzetközi pillérét (Feldmann, 2006a). Ezzel szemben a visegrádi rendszerben (bár Szlovákia ma kivételnek tűnik), sem a pénzügyminisztériumok sem a jegybankok nem jutottak hasonló egyeduralomra az államháztartást befolyásoló rivális intézményekkel szemben.

3. táblázat. Makrogazdasági stabilitás

	Állami kiadások és bevételek egyenlege (2000–2003 átlaga a GDP %-ában)	Államadósság (2003, a GDP %-ában)	Állami kiadások (2000–2003 átlaga a GDP %-ában)
Észtország	+2,3	5,3	35,5
Lettország	-2,1	13,4	35,7
Litvánia	-2,1	21,9	31,7
Balti átlag	-0,6	13,5	34,3
Csehország	-7,2	38,8	42,4
Magyarország	-5,4	57,4	49,8
Lengyelország	-3,4	45,3	42,9
Szlovákia	-6,9	42,6	50,4
Visegrádi átlag	-5,7	45,9	46,4
Szlovénia	-2,6	29,3	48,1

Forrás: EBRD Transition Report 2005.

TÁMOGATÁS, TILTAKOZÁS, ÉS DEMOKRATIKUS VERSENGÉS: A RENDSZEREK POLITIKAI DINAMIKÁJA

Peter Gourevitch szerint „a gazdaságpolitikához politika kell [...], ahhoz hogy egy megoldás egy kormány tényleges gazdaságpolitikájává váljon, szert kell tennie azok támogatására akiké a politikai hatalom” (Gourevitch, 1986: 17). Mekkora politikai támogatottságot tudhattak maguk mögött a kelet-közép európai rendszerek?

TÁRSADALMI TILTAKOZÁS ÉS VÁLASZTÓI KIHÍVÁSOK

Annak ellenére, hogy a kilencvenes évtized válságos első fele nagy társadalmi csoportok számára rendkívüli megterheléssel járt, a legutóbbi időszakot kivéve Kelet-Közép Európa új kapitalista rendjének csak csekély mértékű társadal-

mi tiltakozással kellett szembesülnie (Greskovits, 1998). Ugyanakkor, bár a tiltakozás általában alacsony szinten maradt, a három országcsoporthoz ebből a szempontból valamelyest mégiscsak különbözik: míg a balti államokban és Szlovéniában alig voltak sztrájkok, egyes visegrádi országokban valamivel gyakrabban került sor munkabeszüntetésekre vagy másfajta tiltakozó akciókra (Bohle–Greskovits, 2006).

A rendszerek és gazdasági és szociális programjaik elfogadottságának, illetve vitatottságának egy másik mutatója a választások kimenetele. E tekintetben is eléggé jól elkülönülnek a régió belüli változatok. A legutóbbi időig a balti térségben (Litvánia kivételével) és Szlovéniában a választók rendre olyan pártokat tüntettek ki bizalmukkal, amelyek kormányra kerülve a rendszer fő feladatait ugyanúgy rangsorolták, mint elődeik. Így a szocialista rendszer bukása után jórészt jobbközép erők voltak uralmon Észtországban és Lettországon, míg Szlovéniában huzamosan a balközép kormányozhatott. A visegrádi csoport más dinamikát mutatott, a jobb és baloldali kormányok eléggé szabályos váltakozását. Lengyelországban, és 2006-ig Magyarországon, sem a bal-, sem a jobboldal nem maradhatott kormányon két egymást követő időszakban. Csehországban és Szlovákiában pedig a jobb–bal, illetve a bal–jobb helycsere két periódusonként zajlott, melyek közül a másodikikat meggyengült koalíciók, kisebbségi kormányzás, és előrehozott választások jellemezték. Mi magyarázhatja a rendszerek különböző mértékű támogatottságát illetve vitatottságát? Hogyan lehetséges, hogy a társadalmi kohéziót háttérbe szorító balti rendszer kevésbé tűnik politikailag vitatottnak és instabillnak, mint a szociális problémák iránt több érzékenységet mutató visegrádi beágyazott neoliberalizmus?

A SZOCIALISTA RENDSZER ÖRÖKSÉGE, AZ ELSŐ NAGY POLITIKAI DÖNTÉSEK ÉS KÖVETKEZMÉNYEIK

Korai cikkében Claus Offe (1991) pesszimista jóslatot fogalmazott meg a kelet-európai demokrácia perspektíváiról. Szerinte a térség országainak rövid idő alatt „hármast”, azaz nemzeti, piaci, és demokratikus átalakuláson kellett átmenniük. E feladatok sokszor ellentmondásban voltak egymással, és mindegyikük társadalmi konfliktusokat hordozott. Mindebből Offe arra jutott, hogy az új demokráciák tartós fennmaradására kevés a remény.

Esetünkben a történelem egyelőre nem igazolta Offe pesszimizmusát, hiszen a kelet-közép európai államok, bár nem kis nehézségek árán, de mégiscsak megbirkóztak a hármast átalakulással. Sőt, a reformerek és politikusok arra is képesek voltak, hogy rangsorolják a fenti három feladatot, és eldöntsék, hogy a végrehajtásuk zálogának vagy akadályának tekintsek-e mindazt amit a szocialista rendszer hátrahagyott.

Az örökség, annak megítélése, és az ezáltal is befolyásolt reform-prioritások nagy hatással voltak az új politikai választóvonalakra, konfliktusokra, és a demokrácia formájára. A legfontosabb következmény nem az új demokráciák bukása lett, hanem Szlovénia kivételével a piacgazdaság és demokrácia „alacsony szintű egyensúlyi állapotai” között lavírozó, „minőséghibás” politikai rendszerek kialakulása (Greskovits, 1998). E változatok jellemzéséhez Carlos Acuna és William Smith (1994) latin-amerikai demokráciákra kialakított fogalmait vesszük kölcsön.

A balti államok: nemzeti függetlenség, gazdasági neoliberalizmus,
és részleges, kirekesztő demokrácia

A kelet-közép európai országok közül leginkább a baltiak helyzetét jellemezte Offe átalakulási trilemmája, mert a szovjet szocializmus gátolta nemzeti és állami intézményeik fenntartását és fejlődését, és a piaci szocializmussal való kísérletezést is kevésbé tűrte, mint például Magyarországon. Ugyanakkor a balti államok rendszerváltó politikusai érezhették a legsürgetőbbnek, hogy megszabaduljanak a szocialista rendszer örökségétől, amit lényegében a szovjet uralommal azonosítottak. Hogyan sikerült úgy feloldaniuk a trilemmát, hogy az eredmény folyamatos politikai támogatásra számíthatott?

Más elemzőkhöz hasonlóan mi is abban látjuk a magyarázatot, hogy a forradalmi változás mindhárom országban az identitáspolitikai területén kezdődött, vagyis azzal, hogy újra fogalmazták az érzést, lett, és litván nemzet Oroszországhoz, az orosz kisebbséghez, és a Nyugathoz fűződő viszonyát (Lagerspetz–Vogt, 2004: 71–73). Az identitáspolitikizálás máig is kulcsszerepet játszik a balti országokban, és hatással van kapitalizmusukra és demokráciájukra. Elsősorban ezen alapul, hogy az új rendszer támogatást élvez annak ellenére, hogy a gazdasági és szociális eredményei szerényebbek más országokéinál. Mint Lagerspetz és Vogt írja, „az identitáspolitikai szemszögéből a demokrácia, a parlament, az államelnök és a politikai pártok mindmáig fontos szerepet játszanak, hiszen ezek az új intézmények minden kétséget kizáróan bizonyították az észtek »európaiságát«” (uo.: 73).

Csak hogy az identitáspolitikai (Litvánia kivételével) kirekesztő demokráciához vezetett. Köztudott, hogy Észtország és Lettország rendkívül szűkkeblű állampolgársági törvényt vezetett be a 90-es évek elején. Automatikusan csak az 1940 előtti lakosok és leszármazottaik kaptak állampolgárságot, a szovjet rendszer alatt betelepült oroszok és más kisebbségek tagjai azonban nem. Ráadásul mindkét törvény szigorú feltételekhez kötötte az állampolgárság elnyerését. Bár főként az EU nyomására a törvényeket később valamelyest liberalizálták, Lettország lakóinak 22%-a még 2003-ban sem rendelkezett lett állampolgársággal (Smith–Sivertsen, 2004: 102–3). Észtországban 2002-ben a

lakosság 13%-ának semmilyen, 6%-ának pedig csak orosz állampolgársága volt (Lagerspetz–Vogt 2004: 75–6).

Az állampolgársági törvények lefojtották a politikai konfliktusokat. Egyrészt, bár az orosz kisebbség alighanem kevésbé lelkesedett a szovjet birodalomból való kiválás következményeiért, mint az észti és a lett többség, nem volt szavazati joga, így ellenvéleményének nem tudott hangot adni a demokratikus politikában. Másrészt a társadalmi tiltakozásnak a szervezeti előfeltételei is hiányoztak.

A balti államok nacionalizmusával és politikai illiberalizmusával jól megfértek gazdasági neoliberalizmusuk. Az újonnan elnyert nemzeti függetlenség védelmében kulcsszerepet kaptak a radikális gazdasági reformok, hiszen ezek révén mérséklődhetett a leggyorsabban a balti gazdaságok keleti kiszolgáltatottsága. E tekintetben a reformok sikeresek voltak: az utódállamokkal fennálló ipari és kereskedelmi kapcsolatok helyébe a nyugati integráció, a rubel helyébe új nemzeti valuta lépett.

A radikális átalakulással járó szociális megpróbáltatások, például a tömeges és tartós munkanélküliség, az átlagnál is jobban sújtották azokat a többnyire az orosz kisebbséghez tartozó, képzett és jól fizetett munkásokat, akiket a szovjet korszakban létrehozott nehézipar és komplex feldolgozóipar foglalkoztatott. A kirekesztő demokrácia azonban meg tudta óvni a neoliberális gazdasági programot kárvallottjai e nagy csoportjának szociális követeléseitől, mivel állampolgárság híján az észtszázági ipari munkások mintegy 57%-ának, és a lettországiak 62%-ának nem volt választójoga (Mygind, 1998: 10). Az állampolgársági (és a fokozatosan szigorított nyelvismereti) törvényekkel a két ország teljes munkásságának zömét változtatták *de facto vendégmunkássá* annak minden jogi, befolyás- és státuszbeli hátrányával. Ráadásul a válság és a reformok aláásták a szakszervezetek erejét, így az új rendszerben az orosz kisebbség nemcsak a demokratikus politikában, hanem a társadalmi érdeképviseleti politizálásban is hallgatásra kényszerült. Így a balti országokban összefonódott és egymást erősítette a tömeges politikai kirekesztés és a társadalmi marginalizáció.

Végül az identitáspolitika jelentősége annak megértését is megkönnyítheti, miért a makropénzügyi stabilitás lett a balti államok prioritása. Új nemzeti valutáik a visszanyert szuverenitásuk fontos szimbólumai és eszközei voltak (Feldmann, 2006a). Így a valuta értékállóságát biztosító intézmények, a kötött árfolyam vagy a valutatanács, végső fokon a nemzetállam stabilitását is garantálták. Ennélfogva gyakorlatiasabb funkciójuk, a pénzügyek „depolitizálása”, vagyis a politikai befolyás intézményes korlátozása a gazdaság e fontos területén (Gill, 2003: 182), könnyen támogatásra lelhetett abban a közvélekedésben, ami szerint a nemzeti lét alapjainak stabilitása nem válhat napi politikai csatározások martalékává.

Szlovénia: kedvező örökség, befogadó politikum

Ami a rendszerváltozáskor felmerült tennivalókat illeti, Szlovénia helyzete első látásra nagyon hasonlított a balti államokéhoz: hozzájuk hasonlóan Szlovéniának is független nemzeti államot, demokráciát, és piacgazdaságot kellett építenie. Politikai értelemben viszont Szlovénia az ellenkező póluson foglalt helyet, hiszen „az erős társadalmi szereplőkre és aktivista államra alapozott befogadó demokrácia” (Acuna-Smith, 1994: 44–6) valamennyi ismérve jellemző rá. Mi a különbség oka?

A magyarázat jórészt az ország kedvezőbb örökségében rejlik. Szlovénia hármasként való átalakulása elnyújtott és fokozatos folyamat volt, amely még Tito Jugoszláviájában elkezdődött. Mint a jugoszláv föderáció viszonylag önálló tagjának, Szlovéniának voltak öngazgatási tapasztalatai. Ez a rendszer egy a többi szocialista országban hiányzó participációs elemet vitt a politikába. Olyan munkásképviseleteket, menedzsereket, és állami hivatalnokokat hagyott hátra, akiknek a hajlandósága és a gyakorlati tapasztalata is megvolt a mikro- és makrogazdasági, és szociális célok közötti kompromisszumok kereséséhez. Emellett, a szlovén gazdaság nemcsak a legliberálisabb, hanem a legfejlettebb és a nyugat felé legnyitottabb gazdaság volt a szocialista térségben. Messze nem függött annyira Szerbiától, mint a balti térség Oroszországtól.

Végül, de nem utolsó sorban, mivel a politikai és gazdasági liberalizáció jóval megelőzte a nemzeti függetlenséget, az identitáspolitikája soha nem vált főszereplővé, mint a balti államokban. Az, hogy a nemzeti önállóság ügye egyáltalán előtérbe került, inkább csak reakció volt a jugoszláv föderáción belüli recentralizációs törekvésekre Titó halála után, és még inkább 1987-től, amikor a szerb kommunista párt a keményvonalasok vezetése alá került (Harris, 2002: 155). Mindemellett az ország etnikai egysége is hozzájárult, hogy a szlovén nacionalizmus egy befogadó politikum alapjává válhatott, amelynek nem kellett a külső és belső veszélyek elleni védekezésre berendezkednie. Az öngazgatási tapasztalat a neokorporatizmus új intézményeiben hasznosult, melyek egyes hasonló nyugati rendszereknél is jobban számítottak a munkásszervezetekre a gazdasági döntésekben. A viszonylag enyhe átalakulási válság kipenderítette a hatalomból az első szabad választásokon nyertes jobbközép koalíciót, és ezzel kezdetét vette az évtizedes balközép hegemonia. „Ettől kezdve az érdekegyeztetés kulcsfontosságú elemévé vált a balközép kormányok és a gazdasági érdekképviseletek közötti folyamatos politikai tárgyalás és alku, ami a társadalom tagjainak szemében legitimálta a piaci reformokat” (Stanojevic, 2003: 290).

A visegrádi országok: kompenzáció intézményesített érdekegyeztetés nélkül és a duális demokrácia kialakulása

Örökségüket tekintve a visegrádi országok a balti államok és Szlovénia között helyezkedtek el. Csehország is, Szlovákia is alig reformált tervgazdaságot örökölt, de iparuk a szovjet gazdaságtól kevésbé függött, és valamelyest versenyképesebb volt, mint a balti államoké. Mindkét országrész új nemzetállammá vált, de önállóságukat nem fenyegette külső veszély. Bár a nemzeti kérdés általában nem kapott akkora hangsúlyt mint a balti államokban, Szlovákiában, a legszegényebb és etnikailag leginkább vegyes visegrádi államban a nemzet ügye egy időre ellentmondásba került a demokráciával és a piacgazdasággal.

Lengyelország és Magyarország megreformált piaci szocializmust örökölt, ami megkönnyítette átalakulásukat. Emellett, szerencséjére mindkét ország elkerülhette az új nemzetállam építésének bonyodalmait. Kezdetben nagy terhet jelentett viszont a 80-as években felhalmozott külső adósságuk.

Az örökségben rejlő esélyek és kihívások, továbbá a politikai elit válaszaí érthetővé teszik a visegrádi országok köztes helyzetét mind a befogadóbb társadalompolitikájuk, mind a rendszereik törékenyebb támogatottsága tekintetében. Az itteni reformerek tudták ugyan, hogy az átalakulás nagy politikai és szociális feszültségekkel jár, de levezetésükhöz nem használhatták a balti módszert, a kirekesztő identitáspolitikizálást. A szlovén recept alkalmazásától – vagyis a társadalmi partneri szerepek intézményesítésétől – viszont visszariadtak. Ehelyett viszonylag nagyvonalú, részben ad hoc, részben célzott jóléti és gazdasági protekcionista csomagokkal próbálták kompenzálni a kárvallottakat, megbékíteni és megosztani a reformok ellenzékét (Kornai, 1996; Greskovits, 1998; Vanhuyse, 2006).

Jó példa erre Lengyelország esete. A lengyel reformerek előre látták, hogy az átalakulás aláássa az ipari munkások és a vidéki lakosság tömegeinek létalapját (Balcerowicz, 1995: 262–3). Tartottak tőle, hogy a Szolidaritás szakszervezeti szárnya a várható tiltakozások élére áll. Ugyanakkor a tényleges partneri szerep helyett csak a reform segédcsapataként tudták elképzelni a szakszervezetet. A munkásképviseletek vagy az állampolgári bizottságok öröklött helyi szervezeteit többnyire mellőzték, befolyásukat igyekeztek a minimálisra korlátozni (Grabowski, 1996). Széles körben alkalmazták viszont a „felülről” jövő kompenzáció technikáit. Lengyelország munkanélküli segélyrendszert, minimumbér szabályozást vezetett be, és megnyitotta a jóléti rendszert a korai öregségi és rokkantsági nyugdíjba menekülők tömegeinek befogadására (Orenstein–Haas, 2005).

Ezeket a módszereket a többi visegrádi állam is rendszeresen alkalmazta. Magyarország jóléti rendszere, amely a korai nyugdíjaztatást és a munkanélküli segélyeket a családtámogatás különböző formáival kombinálta (Vanhuyse, 2006), a 90-es évek közepéig az egyik legbőkezűbb volt a térségben, a három-

oldalú érdekegyeztetés intézményesítése azonban jóval kevésbé volt sikeres. Csehországra és Szlovákiára is eléggé kiterjedt jóléti protekcionizmus volt jellemző, emellett a munkanélküliség növekedésének féken tartása érdekében mindkét ország tovább támogatta iparvállalatait. Bár kezdetben a szakszervezetek elfogadott tárgyaló partnerek voltak, később a cseh kormányok már húzódoztak a tripartizmustól, Szlovákiában pedig nagyrészt leépült a háromoldalú egyeztetés rendszere (Ost, 2000: 512–3).

Polányi eredeti gondolataival összhangban, nem találtunk olyasféle világos „munkamegosztást” a balközép és jobbközép kormányok között, ami szerint az előbbieket a társadalom jólétére, az utóbbiak pedig a piaci rendszer kiterjesztésére, vagy csupán a gazdaság védelmére koncentráltak volna. Politikai színezetüktől függetlenül a tömegpártok általában felismerték a társadalom és a gazdaság szereplőinek védelme közötti összefüggést, választások előtt mindkét ügyet felvállalták, és hatalomra kerülve túlélési érdekeiknek megfelelően kombinálták a kétfajta protekcionizmust.

A fent leírt sajátosságok miatt tartjuk a „duális demokrácia” fogalmát jól alkalmazhatónak a visegrádi országok politikai rendszereire. Az egyes társadalmi csoportok szelektív és korlátozott védelme, illetve az elitnek a társadalmi „ellenzék egy stratégiai jelentőségű kisebbségével” kötött szövetsége rendre együtt járt a „szereplők maradékának partvonalra szorításával, a kollektív cselekvési kapacitásaik szétzúzásával vagy semlegesítésével” (Acuna–Smith, 1994: 47). Így a politikai és gazdasági stabilitás végső fokon azon múlt, mennyire ügyesen manőverezett az elit a szövetségeseinek a döntéshozatalba való „beemelése” és kompenzálása, illetve a potenciális ellenfeleinek megosztása és kiszorítása közötti szűk mezsgyén.

Mindezek alapján a duális demokrácia sokkal inkább *a rövid távú túlélési taktikák, mint a távlatos stratégiák* politikai rendszere. Ez részben megmagyarázza a visegrádi kormányok ingatag támogatottságát, és a hatalomért folyó kiélezett versenyt, amit bizonyos mértékig a piacositás és a protekcionizmus adott mértékével, arányaival, és makrogazdasági következményeivel kapcsolatos rendszeresen feltámadó elégedetlenség fűtött. Hogy e politikai váltógazdaságokban a sikert kiszámítható ütemben követte a gyors bukás, az nem kis mértékben a beágyazott neoliberalizmusuk komplex, ellentmondásos és intézményileg szabályozatlan célrendszerének eredménye. 2005-től az eddigi viszonylag kiegyensúlyozott centrista politizálás helyett a destabilizáció jelei mutatkoznak a visegrádi országokban. Bár tipológiánk támpontokkal szolgálhat az új helyzet elemzéséhez, erre ebben a tanulmányban nem vállalkozunk.

AZ EU HATÁSA, A TRANSZNACIONÁLIS VÁLLALATOK PREFERENCIÁI, ÉS A HÁROM RENDSZER TÁRSADALMI-GAZDASÁGI LOGIKÁJA

Kifejtettük, hogy a kezdeti politikai döntéseknek nagy szerepe volt a különböző kapitalizmusok kialakulásában. De vajon a demokratikus nemzeti politika volt az egyetlen fontos tényező? Ennek ellene szól, hogy a rendszerek nem elszigetelt nemzeti gazdaságokban, és nem is társadalmi „vákuumban” keletkeztek. Következésképpen a demokratikus nemzeti politika szintjén aligha tártható fel az összes fontos befolyás, esély, és kockázat. Az alábbiakban kifejtjük, hogy bár a nemzeti politikai választások a 90-es évek végére sem váltak lényegtelennek, szabadságfokukat és hatásukat egyre inkább korlátozta az EU és a transznacionális vállalatok befolyása.

AZ EU SZEREPE

Ha a kelet-közép európai rendszerek magukra hagyva fejlődtek volna, mai képletük alighanem még inkább eltérne: szélsőséesebb formát öltött volna a balti piaci radikalizmusa és kirekesztő demokráciája, a visegrádiak makrogazdasági instabilitása, vagy épp Szlovénia protekcionizmusa. De úgy tűnik, az EU az *acquis communautaire* szabályain túlmenően is megpróbálta egy bizonyos fajta kapitalizmusmodell felé terelni az új rendszereket. Mint köztudott, ennek a modellnek négy alappillére az Egységes Belső Piac, az EMU, a liszaboni stratégiák, és végül, az előbbieknél alárendelten, egy szociális követelményrendszer: vagyis pontosan azok a prioritások, amelyekben a kelet-közép európai rendszerek különbsége megnyilvánul. A csatlakozási tárgyalások során és után az EU különféle testületei és más tényezői rendre megpróbálkoztak azzal, hogy a „szélsőségek” nyesegetésével és a különbségek kordában tartásával valamelyest kiegyensúlyozzák az új tagok fejlődési pályáit. Például a belépési követelmények teljesítéséhez Észtországnak némileg vissza kellett táncolnia a szabadkereskedelemtől, ezzel szemben Szlovéniának fel kellett gyorsítania a privatizációt, és megnyitni stratégiai ágazatait a külföldi befektetők előtt (Lindstrom, 2005). A visegrádi országok sok bírálatot kaptak a maastrichti konvergenciakritériumok megszegése miatt, vagy azért mert bírálóik szerint tisztességtelen adóversennyel és szociális dömpinggel vadásztak nyugati beruházókra és új munkahelyekre. Talán megkockáztatható, hogy az EU – bár sokszor ad hoc módon – a régi tagállamok ellentmondásos rendszersajátosságait ötvöző beágyazott neoliberalizmus felé próbálta terelni az új tagokat.

Fontos megérteni, hogy a majdani tagállamok politikai életében az EU általánosan nem úgy lépett fel mint egy jól elkülöníthető „külső” tényező. Helyesebb az EU befolyását abban látni, hogy fontos nemzetközi és transznacionális dimenziókat „ültetett át” a nemzeti politikába anélkül, hogy annak közvetlen és tevékeny

részvevőjévé vált volna. Egyrészt a helyi politikai tényezők sokszor használták az EU követelményeit, és az uniós testületek és intézmények véleményét a saját belpolitikai céljaik igazolására, nyomásgyakorlásra, vagy riválisaik gyengítésére. Másrészt, az európai integráció szélesre tárta a kaput a transznacionális tőke előtt, amely, csakúgy mint az EU, közvetlen részvétel híján is hatni tudott a nemzeti politikára, és ezáltal a kapitalizmus kialakuló változataira.

A TRANSZNACIONÁLIS VÁLLALATOK STRUKTURÁLIS HATALMA

Jonas Pontusson megfogalmazásában a tőke hatalma a kapitalista „gazdaság intézményi szerkezetéből ered [...], e strukturális hatalom lényege legegyszerűbben talán a »kivonulási opció« meglétében foglalható össze” (Pontusson, 1992: 233). Ez a gondolat jól alkalmazható a kelet-európai átalakulás körülményeire is. Mindenekelőtt, mivel a térségben kevés volt a helyi tőke, nem meglepő, hogy a transznacionális vállalatok váltak a kialakuló kapitalizmus domináns csoportjává. Továbbá e cégek már betelepedésük *előtt* strukturális hatalommal rendelkeztek: dönthettek úgy is, hogy nem fektetnek be. Végül pedig betelepülésük után a „kivonulás”, „tiltakozás” és „hűség” Albert Hirschman (1970) által feltárt teljes dinamikája működésbe lépett, és meghatározta e vállalatok helyi hatalmának konkrét mértékét és formáját attól függően mi volt a stratégiájuk, és mennyire voltak mozgékonyak az egyes nemzetgazdaságok között. Hogyan válaszoltak a transznacionális vállalatok a nemzeti gazdaságpolitika ösztönzőire? Mennyit fektettek be és miféle tevékenységekbe?

REINDUSZTRIALIZÁCIÓ ÉS DEINDUSZTRIALIZÁCIÓ KÜLFÖLDI IRÁNYÍTÁS ALATT

Mint fentebb említettük, a három rendszer eltérő ipari szerkezetváltozási teljesítménye azzal függött össze, hogy lényegesen különbözött a komplex iparágakba fektetett külföldi tőke állománya. Mi magyarázza az utóbbi különbséget, és mik a következményei?

Az elemzők többsége szerint a külföldi tőkebefektetések mértéke nagymértékben függ a piaci reformok előrehaladásától. Ha tényleg ez a helyzet, akkor nem eléggé érthető miért fektettek be oly keveset a balti államok komplex iparágaiba, és miért sikertelen a kivitelük szerkezetváltása. Hogy lehet, hogy ezek az államok ennyire képtelenek voltak az ipari fejlődés nemzetközi éllavasai, a komplex ipari transznacionális vállalatok érdeklődésének felkeltésére, ha egyszer a papírforma szerint kiválóan teljesítették ennek összes állítólagos feltételét: a radikális piacgazdasági reformokat, makrogazdasági és politikai stabilitást, alacsony adókat? Miért preferálták a fenti típusú befektetők a vi-

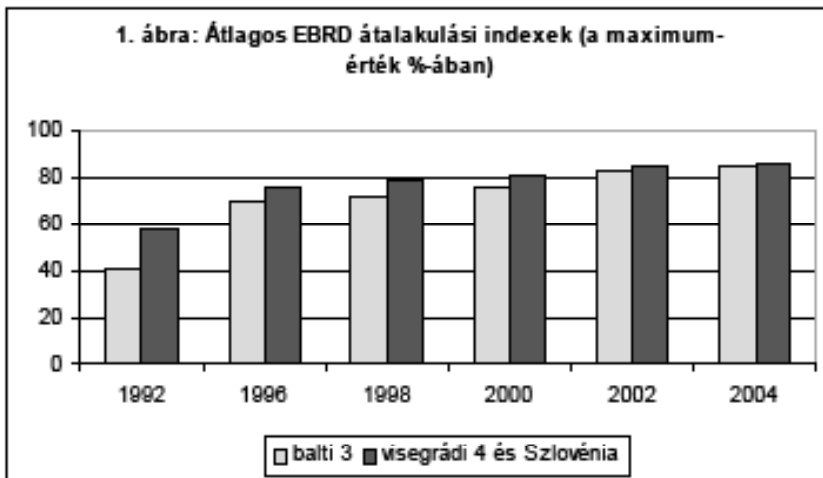
segrádi térséget a balti országokkal szemben? Az a válaszuk, hogy e vállalati döntések az öröklött és átalakuló ipari profil, a hátrahagyott és újonnan bevezetett piaci intézmények, és a speciális iparpolitikák *dinamikus összjátékából* eredő ösztönzőkre reagáltak.

A transznacionális vállalati döntések mozgatórugóinak elemzéséhez Raymond Vernon-nak (1971) a termékek életgörbéjét magyarázó koncepcióját alkalmazzuk a nyugat-keleti irányú tőkeáramlás folyamataira. Vernon nyomán feltételezzük, hogy az exportorientált komplex befektetésekben előnyük volt azoknak a kelet-európai gazdaságoknak, amelyek ipari „kínálati struktúrája” vagy profilja (melyet az átalakulás kezdetén érvényes exportszerkezettel közelítünk) már eleve viszonylag komplex volt (azaz nagymértékben használt bonyolult és fizikai tőkeigényes technológiákat, továbbá humán tőkét, vagyis képzett munkaerőt).

Eszerint a visegrádi országok, melyek már a késői szocialista rendszerben is gépkocsik és más közlekedési eszközök, gépek és berendezések, elektronikai, villamosipari termékek, és komplex vegyipari termékek (például gyógyszerek) gyártására szakosodtak (Csaba, 1984), jóval nagyobb eséllyel számíthattak az adekvát külföldi befektetők érdeklődésére, mint más (például a közép-ázsiai) országok, ahol a komplex profil teljes mértékben hiányzott. Ugyanakkor ebből a szempontból a komplex szovjet iparágak egyik bázisát jelentő balti térség a kezdet-kezdetén még nem lehetett túl nagy hátrányban a visegrádi országokhoz képest, ennél fogva elvileg ugyancsak vonzó befektetési célponttá válhatott volna. Miért döntöttek a komplex ipari transznacionális vállalatok következetesen a balti államok rovására?

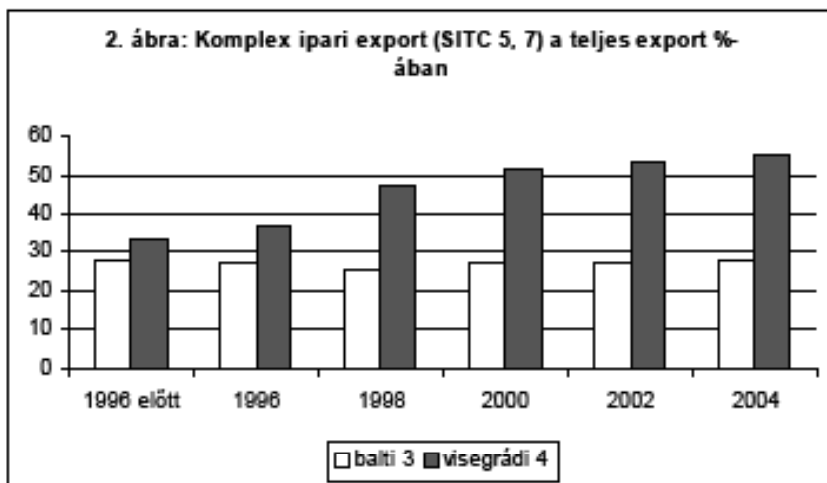
A válaszhoz figyelembe kell vennünk, hogy a megfelelő kínálati profil vonzerejét csökkenti ha intézményi és gazdaságpolitikai korlátok nehezítik, hogy az új termelők a gyakorlatban is hozzáférhessenek a használni kívánt helyi termelési tényezőkhöz. Ebből az következik, hogy a viszonylag fejlett kelet-közép európai országok közül is csak azok tudták gyorsan kihasználni a termelési profiljukban rejlő előnyöket, amelyek már eléggé messzire jutottak a befektetések gátjainak lebontásában, gazdaságpolitikájuk és intézményrendszerük átalakításában, mire a transznacionális vállalatok elszánták magukat a nyugat-keleti határok átlépésére. E tekintetben a visegrádi államok és Szlovénia kezdetben lekörözték a balti országokat. Az átalakulásnak a 90-es évek közepéig tartó első szakaszában tehát a nyolc, nagyjából egybevágó ipari profilú ország versenyét a korai és részben öröklött piacosítási előny döntötte el a visegrádiak javára. A tőkebeáramlás mértéke megfelelt a piaci rendszer *kezdeti kiépítettségének*.

A 90-es évek második felétől azonban fordulat következett be az ipari kínálati szerkezet és a piaci intézmények szerepében. Ettől kezdve a komplex tőke térségbeli orientációját elsődlegesen már nem a piaci reformok előrehaladottsága és a piaci intézmények kiépítettsége befolyásolta. A balti államok radikális reformjaik révén ledolgozták kezdeti hátrányukat, és az új évezred elejére piaci intézményeik fejlettsége tekintetében behozták a térségi riválisaikat.

Forrás: a szerzők saját számítása az EBRD Transition Report különböző kötetei alapján.

Intézményi felzárkózásukat mégsem értékelték kellőképpen a külföldi komplex ipari befektetők. Vajon miért nem? Az átalakulás második évtizedében az magyarázhatja e transznacionális cégek viszonylagos érdektelenségét, hogy *a radikális ütemű piaci intézményi konvergenciára az ipari kínálati profil növekvő divergenciája árán került sor a balti térségben*. Vagyis a 90-es évek második felétől az intézményi szempontból egymáshoz közelítő nyolc ország között már az ipari profiljuk egyre markánsabb különbsége döntötte el a komplex befektetőkért folyó versenyt – megint csak a visegrádi csoport javára.

Forrás: a szerzők saját számítása az ENSZ Statisztikai Osztálya COMTRADE adatbázisa alapján. Komplex ipari exportnak a SITC-klasszifikációban az 5 (vegyipar) és 7 (gépek és berendezések) kódjegyű termékeket tekintettük.

Az eredetileg hasonló profilok radikális szétválását mindenekelőtt azzal magyarázzuk, hogy a kezdeti időszak befektetői döntései *önerősítő pozitív, illetve negatív folyamatokat* indítottak el mind a két térségben. Tényezőik között említést érdemel, hogy az úttörő beruházókat mind több versenytársuk, vevőjük, és beszállítójuk követte preferált telephelyeikre, de fontos szerepe volt az ennek nyomán kialakuló határokon átnyúló komplex ipari gócpontnak, valamint a speciális iparvédelmi és betelepülést ösztönző támogatási csomagoknak is.

A kezdeti külföldi tőkeinjekcióval a visegrádi térség komplex iparágai hozzájutottak a nemzetközi versenyképességüket javító technológiai, menedzsment-, és marketingismeretekhez és -készségekhez, és teljesen új irányítás alatt, a transznacionális exporttermelési rendszerek részeként új életre keltek. A visegrádi gazdaság külföldi vezetéssel *reindusztrializálódott*, és (esetenként szélsőséges mértékben) komplex ipari termelésre és kivitelre rendezkedett be. Ezzel szemben a balti országok ipara az átalakításhoz égetően szükséges nyugati tőke híján nem tudott talpra állni. Ráadásul a neoliberális átalakulási program tovább gerjesztette az ördögi kört. Egyrészt teljesen mellőzte a komplex ipari szervezetek és képzett munkaerjük átmeneti védelmét, másrészt a többi kelet-közép európai országnál is radikálisabban nyitott kaput a külföldi verseny előtt. Az elsorvadt komplex ipari profil helyébe már az átalakulás első éveit után új, a természeti erőforrásokat vagy képzetlen munkaerőt, kiaknázó kiviteli szerkezet lépett.

A transznacionális vállalatok általában követik versenytársaikat és vásárlóikat az új telephelyekre, az úttörő beruházók viszont sokszor eredeti kapacitásaik bővítésével próbálnak védekezni az újonnan jött riválisokkal szemben (Vernon, 1971). Ez az irodalomban „vezérkövetőnek” nevezett stratégia is tovább gerjesztette a komplex tőkefelhalmozódás visegrádi országokban megfigyelhető folyamatát.

Hiba lenne persze ezen országok megújult iparának „nemzeti” jellegét túlhangsúlyozni, hiszen a transznacionális cégek hálózatai hatalmas, határokon átnyúló komplex ipari gócponttá integrálták Csehország nagy részét, Lengyelország délnyugati, továbbá Szlovákia és Magyarország északnyugati területeit. Ez tovább növelte a térség befektetőkre gyakorolt vonzerejét. A balti államok viszont hasonló iparágaik elsorvadása miatt és kellő mennyiségű és minőségű külföldi tőke híján nem tudtak saját feldolgozóipari klasztert létrehozni.

A visegrádi országoknak az új évezred első éveire megélénkülő versenye az új befektetőkért tovább nehezítette a klaszteren kívül rekedt versenytársak helyzetét. Míg a transznacionális vállalatok mára már lényegében a térség bármely országában könnyen találhatnak hatékony telephelyet, az egyes országok (különösen a késve felzárkózó ambiciózus Szlovákia) fontosnak tartják, hogy például egy autóipari nagyberuházó a saját területükön telepedjen le. Az ösztönzők és támogatások feltornázták a beruházási projektek nemzetgazdasági

költségét, és tovább növelték a kívülálló országok versenyhátrányát, különösen ha ipari profiljuk is más jellegű volt.

Bár Szlovénia éppúgy kimaradt a komplex tőkéért folytatott élénk versengésből mint a balti államok, vállalatai mégis megállták helyüket a nemzetközi piacon. Mint említettük, ezt főként az ország kivételes öröksége magyarázza: a szlovén gazdaság a visegrádiaknál jóval mérsékeltebb komplex tőkeimporttal, lényegében az öröklött ipari bázison is fokozni tudta versenyképességét.

SZOCIÁLIS KÖVETKEZMÉNYEK

Az ipari szerkezetváltáshoz hasonlóan, a társadalmi kohézió fenntartása és a társadalmi partnerségen alapuló ipari kapcsolatok meghonosítása sem pusztán politikai akarat és elszántság kérdése, hanem a transznacionális vállalatok preferenciáin is múlik. Kelet-Közép Európa nyitott kisállamaiban különösen fontos, hogyan viszonyulnak a jóléti és ipari kapcsolatok mindenkor rendszeréhez a gazdasági kulcsszereplők, és mennyire valószínű, hogy a helyi körülményekkel való elégedetlenségük folytán vagy konfliktus esetén a befektetések visszatar-tása vagy a kivonulási opció tömeges használata mellett döntenek.

Mi jellemezte a transznacionális vállalatok preferenciáit és döntéseit Kelet-Közép Európa ipari átalakulása során? Más szerzőkre támaszkodva egy korábbi tanulmányunkban azt írtuk, hogy e tényezők eltérő hatással jártak az átalakulás különböző szakaszaiban és a különféle vezető iparágakban (Bohle–Greskovits, 2006). A *transznacionalizáció elérő pályái eltérő kihívást jelentettek a munkások és a jóléti politika számára*.

A 90-es évek elején a szocialista nehézipar válsága jelentette a fő próbatételt. A termelés és kivitel összeomlott, és a munkások nagy része a vesztesek tömegeit gyarapította. A reálbérek az 1989-es szint felére-kétharmadára zuhantak, megszűntek a vállalati szociális juttatások, a szakszervezetek tagsága a felére csökkent, és a munkások tömegével veszítették el munkahelyüket. Hasonló minőségű új munkahelyeket nehezen lehetett találni, mivel a külföldi tőke nem siette el az óriás acélművek, szénbányák, vegyikombinátok átvételét. A korai reformer visegrádi országok és Szlovénia hagyományos könnyűipari ágazataiba azonban kezdettől fogva áramlott némi külföldi tőke. A transznacionális vállalatok exportorientált leányvállalatokat hoztak létre, vagy alvállalkozásba adták egyes termékeik előállítását. Az öröklött nehézipar összeomlása és a könnyűiparban létrejövő transznacionális munkamegosztás rendkívül kedvezőtlen környezetet teremtett a munkások számára. A könnyűiparban az alacsony bérű képzetlen munkásokat foglalkoztató szakszervezetmentes kis- és középüzemek, vagy az egykori nagyvállalatok bedolgozó szerepkörben túlélő egységei váltak általánossá.

A 90-es évek közepe után – Szlovéniában és a visegrádi térségben korábban

mint a balti államokban –, megállt az öröklött ipar visszaesése, és a transznacionális befektetők irányításával folytatódott a szerkezetváltás. A korai 90-es évek úttörő befektetései nyomán egyre több külföldi tőke áramlott a visegrádi országok (és szerényebb mértékben Szlovénia) komplex iparágaiba. Különösen az évezred fordulója után mutatkoznak jelei a jobb minőségű befektetéseknek: gyakoribbá vált a bonyolultabb termelőtevékenységek, a K+F részlegek, a marketing-, logisztikai, és egyéb termeléshez kötődő szolgáltatások keletre települése. Ezek a kedvező fejlődési tendenciák azonban egyenlőtlenül oszlottak el Kelet-Közép Európában. Egyrészt a szocialista nehézipar visszaesése hosszabb ideig sújtotta a balti államokat, mint a többi országot. Másrészt, míg a balti feldolgozóiparba viszonylag kevés tőke- és tudásigényes külföldi beruházás jutott, a transznacionális könnyűipar keletre településével a balti térség (Bulgáriához és Romániához hasonlóan) sok-sok, az EU piacaira termelő munkásnyúzó ruházati-, cipő-, és faipari üzem telephelyévé változott. A transznacionalizáció széttartó pályái eltérő szociális következményekkel is jártak.

A legfontosabb hatásukat Szlovénia és a visegrádi államok munkásainak viszonylag magasabb reálbéreiben és jobb munkakörülményeiben látjuk. Ezt részben az magyarázhatja, hogy új vezető iparágaik nagyobb mértékben igénylik a képzett munkaerőt, mely bonyolultabb technológiai folyamatokkal és berendezésekkel is elboldogul. Az irodalom szerint a munkaadók eleve hajlamosabbak a képzettebb munkások igényeinek teljesítésére. Egyben utóbbiak piaci helyzete és a termelési folyamatban elfoglalt pozíciója is kedvezőbb hátteret nyújt követeléseikhez (Gourevitch, 1986; Estevez–Abe–Iversen–Soskice, 2001; Mares, 2003). A kompromisszum esélyeit az is javíthatja, hogy a komplex ipar nagyvállalatai valamivel „hűségesebbek”, azaz nehezebben települnek át egyik országból a másikba. Ezt részben a képzett munkaerő viszonylagos szűkössége, részben a komplex nagyberuházásokkal járó tetemes állandó költségek, részben pedig a beszállítók és vásárlók már kialakult helyi és regionális hálózatai (valamint más agglomerációs hatások) magyarázhatják.

Az összkép mégsem egészen pozitív. A komplex ipar transznacionális élőlovasainak lojalitását csak iparvédelemmel és bőkezű támogatásokkal lehet fenntartani, amelyek csökkenthetik az egyéb, pl. közvetlenül jóléti célokat szolgáló állami forrásokat. Ezért, bár a komplex ipari vállalatok *saját dolgozóikat illetően hajlamosabbak a munkásbarát megoldásokra*, befektetéseik ösztönzésének és a külföldi vezetésű reindusztrializációnak a *költségeit a társadalom egészével*, esetleg a politikailag legkevésbé befolyásos, peremhelyzetű csoportjaival fizet-tethetik meg a visegrádi államok.

A balti iparok átalakulása a fentiekől különböző szociális hatásokkal járt. Az ott tevékenykedő könnyűipari transznacionális vállalatok általában keveset ruháztak be termelési kapacitásokba, ehelyett kihelyezték termelésüket a helyi vállalatokhoz. Ezekben az iparágakban a külföldi cégek általában sem kereskedelmi protekcionizmusra, sem súlyos támogatási pénzekre nem tarta-

nak igényt. A költségek állandó csökkentésére kényszerített helyi bedolgozók (a „nemzeti burzsoázia” tagjai) pedig elsősorban alacsony adóterhelést, rugalmas munkaerőpiacokat, szabályozatlan munkakörülményeket, és féken tartott szakszervezeteket – mondhatni csupa „neoliberális szolgáltatást” – várnak el az államtól. E feltételek teljesítésére a transznacionális bedolgoztató tőke az országok közötti (hiper)mozgékonyásával ösztönözheti a kormányokat. Lényegében tehát a balti térség vezető iparágai *saját munkásaikkal és bedolgozóikkal fizettetik meg* a felszínes és bizonytalan transznacionális integráció költségét.

Végül meg kell említenünk, hogy Szlovéniától eltekintve a régióban az ipari átalakulásnak még a válság utáni felívelő szakaszában sem tértek magukhoz a szakszervezetek. Nem került sor a többszintű tárgyalásos ipari kapcsolatok széles körű meghonosítására sem. A nemzeti vagy ágazati szinten intézményesített alkukkal szemben még a nagy komplex ipari vállalatok is a cégen belüli (az államapparátussal pedig az eseti) megállapodásokat preferálják.

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányunkban a mai kelet-közép európai kapitalista társadalom feltérképezésére és magyarázatára tettünk kísérletet. A szocialista rendszer utáni kapitalizmus három változatát különböztettük meg.

A neoliberális balti államok kiemelkedő eredményt értek el a piaci rendszer radikális bevezetése és a makrogazdasági stabilitás terén, de a többi ország mögé szorultak az ipari szerkezetváltás és a társadalmi kohézió tekintetében. Szűken mért gazdasági és jóléti protekcionizmusuk alig tudta mérsékelni a piaci erők társadalmi kohéziót aláaknázó hatását. A nemzetközi és a balti gazdaság közötti kapcsolatok közvetítésében a szigorú, stabilitásorientált pénzügyi intézmények jutottak domináns szerephez.

A visegrádi csoport visszafogottabb beágyazott neoliberalizmusa messzebbre jutott a versenyképes komplex exportiparágak kifejlesztésében, és többet fordított a társadalmi kohézió fenntartására is. Pontosan az iparpolitika és a jóléti állam kiépítettebb intézményrendszere az, ami a visegrádi neoliberalizmust sajátossá teszi. Ez a rendszer tekintélyes forrásokat mozgósított az új transznacionális exportiparágak meghonosítására, és később terjeszkedésük elősegítésére. Jóléti rendszere megakadályozta vagy legalább késleltette, hogy a társadalom elviselhetetlenül nagy tömegei marginalizálódjanak. A makrogazdasági stabilitás intézményei viszont mindeddig nem jutottak perdöntő szerephez.

Kiegyensúlyozott sikertörténetnek csupán a piaci rendszer bevezetésében legkevésbé radikális, neokorporatista Szlovénia tekinthető. Ebben az országban a versenyképes komplex ipar és a kiemelkedő mértékű társadalmi kohézió nem vált a makrogazdasági stabilitás kárára. A domináns neokorporatista intézmé-

nyek mindeddig lehetővé tették a kiegyensúlyozott célrendszer követéséhez szükséges kompromisszumokat.

A kapitalizmus változatainak magyarázatakor két tényezőcsoport összjátékát hangsúlyoztuk. Egyrészt rámutattunk a kezdet kezdetén meghozott politikai döntések fontosságára. A kapitalista fejlődés elágazó pályáiban nagy szerepe volt a szocializmus eltérő örökségének és annak, hogy a politikusok és reformerek az új rendszer építőanyagának vagy akadályának tekintették az örökséget. Az örökség és a korai döntések azt is befolyásolták, hogy kirekesztő vagy befogadó lett-e az új demokrácia, és hogy mekkora társadalmi tiltakozással, miféle politikai versenyhelyzetekkel kellett szembesülniük az új pártoknak. Másrészt bemutattuk, hogy az ipari szerkezetváltás minőségének és szociális következményeinek konszolidálásában kiemelkedő szerep jutott a nemzetközi és transznacionális tényezőknek.

Ezen az alapon arra következtetünk, hogy bár a kezdet kezdetén a nemzeti politika aránylag szabadon választhatta meg az új rendszer jellegét, mára már szűkebb a szabad választás tere. A mai döntéseket korlátok közé szorítják a korábbi választások következményei, és az EU, illetve a transznacionális vállalatok preferenciái.

Mivel járulhat hozzá tanulmányunk a mai kelet-európai kapitalizmus jobb megértéséhez? Természetesen előttünk mások is felismerték már a szocializmus utáni fejlődési pályák elágazását. A korábbi koncepciók közül különösen termékenynek tartjuk a „neoklasszikus szociológiának” azt a meglátását, hogy az új rendszert „a különböző lehetséges kifejeleteinek fogalmaiban legcélszerűbb elképzelni [...], a társadalmi-gazdasági rendszerek olyan világaként, amelyben igen változatos osztályviszonyok és intézményi megoldások fordulnak elő” (Eyal–Szelényi–Townsend, 1998: 16; Stark–Bruszt, 1998). Bár ezek az elméletek joggal emelik ki az öröklött elitek és intézmények szerkezetét, és a politikai döntéseket, mint az új kapitalizmus kialakuló típusainak fontos meghatározóit, nem szenteltek kellő figyelmet a nemzetközi és transznacionális tényezőknek (Bohle, 2000).

A neoklasszikus szociológia újabb irodalma komolyabban veszi a nemzetközi szempontokat (Bruszt, 2002; King, 2002). Lawrence King például a posztoszocialista kapitalizmus két változatát különböztette meg „egy a nyersanyagok kivitelétől függő patrimonális változatot, ami ‘széteséshez’ vezet, és egy a tőkeimporttól és feldolgozóipari exporttól függő liberális változatot, ami elvezethet némi fejlődéshez” (King, 2002: 28). Ez a tipológia hozzásegít ugyan a posztoszovjet és a kelet-közép európai kapitalizmusok egyes ellentétes vonásainak megértéséhez, de sem leírni, sem megmagyarázni nem tudja a növekedés, egyenlőség és stabilitás utóbbi térségen *belüli* fontos különbségeit, és eredetüket. Ezzel szemben mi megpróbáltuk kibontani a fenti absztrakt fogalmakat, és különbséget tenni a transznacionalizáció, a tőkeimport, és a feldolgozóipari

export különböző fajtái, továbbá a fejlődésben és az egyenlőtlenségben játszott szerepük között.

Reméljük, hogy a kialakuló változatok politikai körülményeiről is valóságosabb képet festettünk. Például Kinggel szemben, aki szerint a régióban „a technokratákat és az ellenzéki értelmiségieket egyesítő ideológiaként a monetarizmus és a neoliberalizmus szolgált” (King, 2002: 8), mi úgy látjuk, hogy a neoliberalizmus nemegyszer a nacionalizmussal is jól összefért, és a nem gazdasági ideológiáknak általában is fontos szerepe lehetett az eltérő rendszerek kialakulásában.

Az identitáspolitikának az Észtország és Szlovénia ellentétes fejlődését vizsgáló újabb cikkek is figyelmet szentelnek (Buchen, 2005; Feldmann, 2006b). Szerzőik a két mini-állam eltérő pályájának elemzésére a „kapitalizmus variációi” nagy irodalmának legújabb koncepcióját veszik át. E koncepció megalkotói (Hall–Soskice, 2001) adottságnak tekintik az eltérő, jellegzetes *nemzeti* intézményrendszerek meglétét. Minthogy szerintük a fejlett kapitalista országok nemzeti intézményei ellen tudnak állni a globalizáció uniformizáló folyamatainak is, az egyaránt sikeres „liberális piaci” és „koordinált piaci” gazdaságok titka végső fokon a nemzeti intézményi örökségükben rejlik. Csakhogy a kelet-európai országokban a nemzeti intézményrendszert helytelen lenne adottságnak tekinteni, hiszen legfontosabb kapitalista intézményeik az utóbbi másfél évtized termékei, és kialakulásukra sokkal nagyobb mértékben hatottak nemzetközi és transznacionális tényezők, mint a fejlett nyugati országokban. Emiatt a „kapitalizmus variációi” fogalmainak és hipotéziseinek átvétele helyett további terveinkben a *kelet-európai transznacionális kapitalizmus változatai* jellemzőinek és összefüggéseinek pontosabb kidolgozása és empirikus alátámasztása szerepel.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Acuna, Carlos H. – William C. Smith (1994): *The Political Economy of Structural Adjustment: The Logic of Support and Opposition to Neoliberal Reform*. In William C. Smith – Carlos H. Acuna – Eduardo A. Gamarra (eds.): *Latin American Political Economy in the Age of Neoliberal Reform*. New Brunswick – London, Transaction Publishers, 17–66.
- Balcerowicz, Leszek (1995): *Socialism, Capitalism, Transformation*. Budapest, Central European University Press.
- Berglund, Sten – Ekman Joachim – Frank Aarebrot (2004): *The Challenge of History in Central and Eastern Europe*. In Sten Berglund – Joakim Ekman – Frank H. Aarebrot (eds.): *The Handbook of Political Change in Eastern Europe*. Cheltenham, U. K., Edward Elgar, 13–56.
- Bohle, Dorothee (2000): *Internationalisation: An Issue Neglected in the Path-Dependency Approach to Post-Communist Transformation*. In Michel Dobry (ed.) *Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe: Lessons for the Social Sciences*. Dordrecht: Kluwer, 235–61.

- Bohle, Dorothee – Béla Greskovits (2006): Capitalism without Compromise: Strong Business and Weak Labor in Eastern Europe's New Transnational Industries. *Studies in Comparative International Development*. 41:1 Spring, 3–25.
- Bohle, Dorothee – Béla Greskovits (2007): Neoliberalism, Embedded Neoliberalism, and Neocorporatism: Towards Transnational Capitalism in Central-Eastern Europe. In *West European Politics*. 30:3, May, 443–66.
- Bruszt, László (2002): Making Markets and Eastern Enlargement: Diverging Convergence? In *West European Politics*. 25:2, 121–40.
- Buchen, Clemens (2005): East European Antipodes: Varieties of Capitalism in Estonia and Slovenia. Prepared for the Pre-Publication Conference „Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries” at Paisley University on 23–24 September 2005. Unpublished Manuscript.
- Csaba, László (1984): *Kelet-Európa a világgazdaságban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- Dyson, Kenneth, ed. (2006): *Enlarging the Euro Area: External Empowerment and Domestic Transformation in East Central Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Estevez-Abe, Margarita – Torben Iversen – David Soskice (2001): Social Protection and the Formation of Skills: A Reinterpretation of the Welfare State. In Peter A. Hall – David Soskice (eds.): *Varieties of Capitalism*. 145–83.
- Eyal, Gil – Iván Szelényi – Eleanor Townsley (1998): *Making Capitalism Without Capitalists*. London – New York, Verso.
- Feldmann, Magnus (2006a): The Baltic States: Pacesetting on EMU Accession and the Consolidation of Domestic Stability Culture. In Kenneth Dyson (ed.): *Enlarging the Euro-Area*. 127–44.
- (2006b): Emerging Varieties of Capitalism in Transition Countries: Industrial Relations and Wage Bargaining in Estonia and Slovenia. In *Comparative Political Studies*. 39 September, 829–54.
- Gill, Stephen (2003): *Power and Resistance in the New World Order*. Houndsmills, Palgrave, Macmillan.
- Gourevitch, Peter (1986): *Politics in Hard Times*. Ithaca – London, Cornell University Press.
- Grabowski, Tomek (1996): The Party that Never Was: The Rise and Fall of the Solidarity's Citizen Committees in Poland. In *East European Politics and Societies*. 10, 214–54.
- Greskovits, Béla (1998): *The Political Economy of Protest and Patience*. Budapest, Central European University Press.
- Hall, Peter A. – David Soskice, eds. (2001): *Varieties of Capitalism, The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford, Oxford University Press.
- Harris, Erika (2002): *Nationalism and Democratisation. Politics of Slovakia and Slovenia*. Aldershot, Ashgate.
- Hirschman, Albert O. (1970): *Exit, Voice, and Loyalty*. Harvard University Press, 1970.
- Kaufmann, Daniel – Aart Kraay – Massimo Mastruzzi (2006): Governance Matters IV: Governance Indicators for 1996–2004. The World Bank, Stanford University. Online elérhető www.worldbank.org/research/growth.
- Kettner, Jan (2005): *Initial Conditions and Economic Policy in Transitional Industrial Restructuring. The Case of Human Capital-intensive Sectors in the Baltic States*. Budapest, Central European University, Department of International Relations and European Studies, Unpublished M.A. Thesis.

- King, Lawrence (2002): Postcommunist Divergence: A Comparative Analysis of the Transition to Capitalism in Poland and Russia. In *Studies in Comparative International Development*. 37:3 Fall 3–34.
- Kornai, János (1996): Paying the Bill for Goulash Communism: Hungarian Development and Macro-Stabilization in a Political-Economy Perspective. In *Social Research* 63, 943–1040.
- Lagerspetz, Mikko – Henri Vogt (2004): „Estonia.” In Sten Berglund – Joakim Ekman – Frank H. Aarebrot (eds.): *The Handbook of Political Change in Eastern Europe*, 57–94.
- Lindstrom, N. (2005): *Contesting Europe from its Margins: Domestic Politics of Europeanization in Estonia and Slovenia*. Paper presented at the Capstone Conference of the Cornell/CEU Mellon-Sawyer Group on a Transnational and Transcultural Europe, Budapest, June 17–18.
- Mares, Isabella (2003): The Sources of Business Interest in Social Insurance. Sectoral versus National Differences. In *World Politics*. 55: January, 229–258.
- Mygind, Niels (1998): The Internationalization of the Baltic Economies. In Berkeley CA.: *BRIE Working Paper* 130. May.
- Offe, Claus (1991): Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe. In *Social Research*. 58:4 Winter, 865–92.
- Orenstein Mitchel – Martine R. Haas (2005): Globalization and the Future of Welfare States in Post-Communist East-Central European Countries. In Miguel Glatzer – Dietrich Rueschemeyer (eds.): *Globalization and the Future of the Welfare State*, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 130–52.
- Ost, David (2000): Illusionary Corporatism in Eastern Europe: Neoliberal Tripartism and Post-Communist Class Identities. In *Politics and Society*. 28:4, 503–30.
- Polányi, Károly (1946/1997): *A nagy átalakulás*. Budapest, Mészáros Gábor kiadása.
- Pontusson, Jonas (1992): *The Limits of Social Democracy. Investment Politics in Sweden*. Ithaca – London, Cornell University Press.
- Ruggie, John G. (1982): International Regimes, Transactions and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order. In *International Organisation*. 47:1, 379–416.
- Riboud, Michelle – Carolina Sánchez-Páramo – Carlos Silva-Jáuregui (2002): *Does Eurosclerosis Matter? Institutional Reform and Labor Market Performance in Central and Eastern European Countries in the 1990s*. Washington D.C. The World Bank. March.
- Schmitter, Phillippe (1974): Still the Century of Corporatism? In *Review of Politics*. 36:1, 85–131.
- Smith-Sivertsen, Hermann (2004): Latvia. In Sten Berglund – Joakim Ekman – Frank H. Aarebrot (eds.): *The Handbook of Political Change in Eastern Europe*. 95–132.
- Stanojevic, Miroslav (2003): Worker's Power in Transition Economies: The Cases of Serbia and Slovenia. In *European Journal of Industrial Relations*. 9:3, 283–301.
- Stark, David – László Bruszt (1998): *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tatur, Melanie 1995: Corporatism as a Paradigm of Transformation. In Jadwiga Staniszkis (ed.): *W poszukiwaniu paradygmatu transformacji* (In Search of a Paradigm of Transformation). Warsaw, PAN ISP, 93–130.
- Van Apeldoorn, Baastian (2002): *Transnational Capitalism and the Struggle over European Integration*. London, Routledge.

- Vanhuysse, Pieter (2006): *Divide and Pacify: Strategic Social Policies and Political Protests in Post-Communist Democracies*. Budapest, Central European University Press.
- Vernon, Raymond (1971): *Sovereignty at Bay: The Multinational Spread of U. S. Enterprises*. New York, Basic Books.
- Visser, Jelle (2005): Patterns and Variations in European Industrial Relations. Report prepared for the European Commission.